

Piotr Szukalski

Małżeństwo

Początek i koniec

WYDZIAŁ EKONOMICZNO-SOCJOLOGICZNY
UNIwersYTETU ŁÓDZKIEGO

Małżeństwo

40 LAT

WYDAWNICTWA
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Piotr Szukalski

Małżeństwo

Początek i koniec

WYDZIAŁ EKONOMICZNO-SOCJOLOGICZNY
UNIWERSYTETU ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

Piotr Szukalski – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Instytut Socjologii, Katedra Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1095 r. nr 41

RECENZENT

Leon Dyczewski

SKŁAD KOMPUTEROWY

Piotr Szukalski

PROJEKT OKŁADKI

Mateusz Poradecki

Na okładce wykorzystano reprodukcję obrazu
Portret małżonków Arnolfinich autorstwa Jana van Eycka (1390–1441)

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ
przez Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06402.13.0.M

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7969-031-2
ISBN (ebook) 978-83-7969-190-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Spis treści

<i>Wprowadzenie</i>	7
1. Społeczno-ekonomiczny kontekst zmian instytucji małżeństwa w powojennej Polsce	
1.1. Zmiany funkcji i form intymnych związków między dwojgiem dorosłych.....	11
1.2. Wpływ kryzysów społecznych na zachowania matrymonialne.....	18
1.3. Korzyści płynące z życia związku małżeńskim.....	22
1.4. Małżeństwo jako szczególny typ kariery rodzinnej.....	25
1.5. Źródła danych o początkach i końcu małżeństwa.....	26
1.6. Podsumowanie rozdziału pierwszego.....	28
Literatura	29
2. Narzeczeństwo	
2.1 Wprowadzenie.....	32
2.2. Wyniki badań własnych.....	34
2.3. Podsumowanie rozdziału drugiego.....	41
Literatura.....	42
3. Małżeństwa nowo zawarte	
3.1. Wprowadzenie.....	43
3.2. Skłonność do zawierania małżeństw.....	44
3.3. Wiek nowożeńców.....	51
3.4. Różnica wieku między nowożeńcami.....	52
3.5. Małżeństwa naprawcze.....	65
3.6. Małżeństwa binacjonalne.....	70
3.7. Małżeństwa wyznaniowe.....	77
3.8. Małżeństwa powtórne.....	89
3.9. Małżeństwa w „szczególnym” wieku.....	105
3.10. Sezonowość małżeństw.....	109
3.11. Podsumowanie rozdziału trzeciego.....	112
Literatura	113
4. Rozwody	
4.1. Wprowadzenie.....	116
4.2. Ewolucja rozwodowości w badanym okresie.....	116
4.3. Wybrane charakterystyki rozwodzących się par.....	122
4.4. Podstawowe dane o dzieciach dotkniętych rozwodem rodziców.....	126
4.5. Przestrzenne zróżnicowanie rozwodów.....	131
4.6. Podsumowanie rozdziału czwartego.....	133
Literatura.....	133

5. Separacje	
5.1. Wprowadzenie.....	134
5.2. Częstość separacji.....	135
5.3. Wybrane charakterystyki małżeństw separowanych.....	138
5.4. Separacje zniesione.....	141
5.5. Zróżnicowanie terytorialne.....	143
5.6. Podsumowanie rozdziału piątego.....	145
Literatura.....	146
6. Owdowienia	
6.1. Wprowadzenie.....	147
6.2. Częstość owdowienia we Francji.....	147
6.3. Długookresowe zmiany częstości owdowienia w Polsce – ujęcie modelowe.....	149
6.4. Skala wdowieństwa jako pośrednia informacja o owdowieniach.....	155
6.5. Owdowienie w świetle danych bieżącej ewidencji ludności.....	157
6.6. Wpływ owdowienia na stan zdrowia i umieralność.....	160
6.7. Podsumowanie rozdziału szóstego.....	162
Literatura.....	163
7. Bilans małżeństw w powojennej Polsce	
7.1. Wprowadzenie.....	165
7.2. Czynniki oddziałujące na bilans małżeństw.....	167
7.3. Bilans małżeństw w Polsce.....	168
7.4. Przyczyny rozwiązania małżeństw w powojennej Polsce.....	171
7.5. Liczba małżeństw istniejących.....	173
7.6. Bilans małżeństw w ujęciu regionalnym.....	175
7.7. Podsumowanie rozdziału siódmego.....	181
Literatura.....	183
Aneks I Struktura stanu cywilnego ludności Polski według spisów powszechnych z lat 1921-2011.....	184

W P R O W A D Z E N I E

Choć niektórzy twierdzą, że życie to dramat w trzech aktach – myśląc o akcie urodzenia, akcie ślubu i akcie zgonu – dla zdecydowanej większości osób drugi z wymienionych dokumentów jest jedynie potwierdzeniem pozytywnych i trwałych uczuć. Uczuć, które – zgodnie z dzisiejszym rozumieniem istoty związku małżeńskiego – stanowią podstawę tej instytucji. Pogląd ten ewoluował w czasie, w dalekiej przeszłości podstawą związku były bowiem z reguły względy natury normatywno-instrumentalnej – chęć udowodnienia (poprzez wstąpienie w związek małżeński) osiągnięcia powodzenia życiowego, dorosłości, jak i świadomość ekonomicznych korzyści płynących z życia w związku były ważnymi argumentami przemawiającymi za poszukiwaniem małżonka.

Małżeństwo to zawarty zgodnie z obowiązującym w danej społeczności zwyczajem dobrowolny, trwały, intymny związek pomiędzy dwojgiem dorosłych, świadomych konsekwencji swej decyzji. Uznanie przez społeczność związku dokonuje się dzięki publicznemu ogłoszeniu podjęcia przez owe dwie dorosłe osoby wzajemnych zobowiązań, zgodnie z obyczajem, nakazami religii lub prawa. Owe dwie osoby przez całą historię gatunku ludzkiego były osobami odmiennej płci, aczkolwiek ostatnie lata przynoszą pod tym względem zmiany, sankcjonowane przepisami prawnymi, w mniejszym stopniu zmieniającym się obyczajem, sprzeczne zaś z regułami zdecydowanej większości wyznań.

Choć przysięga małżeńska mówi o chęci wspólnego życia aż do śmierci jednego z partnerów, zgon jednego ze współmałżonków nie jest jedynym zdarzeniem formalnie kończącym związek małżeński. Innymi są unieważnienie małżeństwa, rozwód i separacja. Waga poszczególnych zdarzeń, prowadzących do ustania związku, jest zmienna w czasie, odzwierciedlając trwale normy kulturowe i bieżące społeczne preferencje.

Celem niniejszego opracowania jest spojrzenie na małżeństwo – zarówno na jego początek, jak i koniec – z perspektywy demograficznej. Obiektem zainteresowania niniejszego studium jest zatem sprawdzenie, jak w powojennej Polsce zmieniło się podejście do formowania i rozpadu związku małżeńskiego poprzez analizę „twardych” danych liczbowych, mówiących o częstości występowania najważniejszych zdarzeń demograficznych w sferze małżeńkości. Z definicji w ukryciu pozostaje zatem jakościowy komponent zachodzących zmian, choć w rzeczywistości analiza zmian zachowań matrymonialnych owe jakościowe przemiany uwypukla. Kolejno

zatem przyjrzymy się, jak w świetle danych statystycznych zmieniały się proces zawierania małżeństw, rozwody, separacje i owdowienia (unieważnienia związku małżeńskiego – ostatnie ze zdarzeń kończących formalny związek – nie zostały w niniejszej pracy uwzględnione). Analiza ta poprzedzona zostanie dwoma rozdziałami o innym charakterze – rozdział pierwszy to próba opisu kontekstu społecznego, ekonomicznego i obyczajowego zachodzących zmian, z kolei rozdział drugi poświęcony jest narzeczeństwu, które – z uwagi na brak porównywalnych badań z długiego okresu – opisane zostało punktowo, poprzez odwołanie się do przeprowadzonych w 2013 r. badań na terenie województwa łódzkiego. Ostatni rozdział niniejszej pracy to próba syntetycznego określenia, jak zachodzące zmiany w sferze formowania i rozpadu formalnych związków wpływały na liczbę istniejących w naszym kraju małżeństw, poprzez analizę bilansu małżeństw. Niestety, prezentacja danych nie zawsze będzie się odnosić do całego, analizowanego okresu, co odzwierciedla dostępność danych, a dokładniej różny w poszczególnych podokresach zakres tematyczny danych zbieranych i upublicznianych przez Główny Urząd Statystyczny.

Analiza owych danych zatem nie zawsze umożliwi uzyskanie pełnego obrazu zachodzących zmian. Niemniej, chciałbym zwrócić uwagę Czytelnika niniejszego tomu na kilka wielokrotnie przewijających się w dalszej części kwestii, kluczowych dla wyrobienia sobie całościowego zdania na temat logiki zmian zachodzących w sferze zawiązywania i rozpadu małżeństw.

Przeprowadzona analiza wskazuje na zachodzący proces zmian podejścia tak do formowania, jak i rozpadu małżeństw. Zmniejszająca się atrakcyjność małżeństwa jako instytucji społecznej współwystępuje z coraz częstszym odwoływaniem się do nietradycyjnych form zakończenia związku. Zmiany te zachodziły w całym, powojennym okresie, aczkolwiek poszczególne podokresy odznaczały się różnym tempem zmian. Największą dynamiką odznaczały się w tym przypadku lata 1960. oraz okres ostatniego ćwierćwiecza. Patrząc z perspektywy ostatnich dwóch dekad, można powiedzieć, iż widoczne wcześniej przemiany podejścia do małżeństwa uległy jedynie przyspieszeniu, choć jednocześnie bez wątplenia pojawiły się na masową skalę niedopuszczalne wcześniej możliwości odwołania się do alternatywnych form życia małżeńskiego-rodzinnego.

Niekiedy występują nieco bardziej nagle zmiany, które można interpretować, odwołując się do analizy wpływu systemu prawnego – zdefiniowany prawem minimalny wiek wstępowania w związek małżeński, łatwość uzyskania rozwodu, czy prawne kryteria uzyskiwania niektórych świadczeń socjalnych są czynnikami zachęcającymi lub zniechęcającymi do niektórych zachowań matrymonialnych. Jednak z reguły wpływ czynnika prawnego jest krótkotrwały, oddziaływanie ograniczone jest do pierwszych 2-3 lat po wdrożeniu nowych rozwiązań prawnych, później zaś następuje swoiste dostosowanie się do nowych reguł.

Jednocześnie widoczna jest stałość terytorialnych różnic w zakresie odwoływania się do tradycyjnych form życia małżeńskiego. Podział ten bazuje na pochodzących z XIX i XX wieku odmiennych doświadczeniach prawno-obyczajowych

ludności poszczególnych regionów, pozwalając na stwierdzenie występujących wciąż różnic pomiędzy ziemiami wchodzącymi w skład trzech państw zaborców, przy czym w przypadku zaboru pruskiego odróżnić należy ziemie etnicznie polskie (które w zdecydowanej większości wchodziły w skład II RP) i te zasiedlone po II wojnie światowej. Jako „piąty zabór” potraktować należy największe, polskie miasta, które w całym powojennym okresie były ostoją najmniej tradycyjnych form życia rodzinnego. Mieszkańcy Podkarpacka i Małopolski są najbardziej zachowawczy w sferze zachowań matrymonialnych, choć słabo zurbanizowane tereny dawnej Kongresówki niewiele się od nich różnią. Najbardziej podatni na wdrażanie nietradycyjnych zachowań są mieszkańcy tzw. Ziemi Odzyskanych, a przede wszystkim mieszkańcy wielkich miast.

Innym, widocznym wątkiem jest trwałość wpływu najważniejszego zdarzenia XX wieku – II wojny światowej – widoczna w postaci wielokrotnie wspomnianej w niniejszym opracowaniu roli czynnika kohortowego jako ważnego faktora oddziałującego na zachowania w sferze zawierania i ustania związku małżeńskiego w całym analizowanym w niniejszym tomie okresie.

Patrzac, z kolei, nie na wnioski widoczne „gołym okiem”, lecz te wyłaniające się po intelektualnym przetrawieniu danych empirycznych, stwierdzić należy, iż prezentowany dalej materiał wskazuje na swoistą „racjonalizację” zachowań matrymonialnych, prowadzącą do coraz częstszego podchodzenia do małżeństwa jako związku definiowanego w kategoriach warunkowego kontraktu, którego strony – choć wyrażają wolę dozgonnego bycia nim związanym – w sytuacji dojścia do stanu niezadowolenia z przebiegu związku coraz częściej nie wahają się umowę rozwiązać. Zmianie tej towarzyszy odchodzenie od postrzegania małżeństwa jako kategorii sakramentalnej.

Innym wyłaniającym się spostrzeżeniem jest pomijany zazwyczaj wpływ redukcji umieralności na trwałość instytucji małżeństwa, przejawiający się nie tylko zdecydowanym podwyższeniem wieku w chwili zgonu małżonka, lecz również obniżaniem się udziału małżeństw powtórnych zawieranych przez osoby owdowiałe. Następująca w tym ostatnim przypadku wyraźna w okresie powojennym „kompensata” wdów i wdowców osobami rozwiedzionymi samoistnie przypomina tezę Phillipe’a Ariésa o rozwodzie jako współczesnej obronie przed długim, nieudanym życiem, strach przed czym w dalekiej przeszłości był redukowany wiarą (i nadzieją niejednokrotnie, a czasem pewnie i podejmowaniem stosownych działań) w szybkie zakończenie niewydarzonego związku dzięki śmierci jednego z małżonków.

Niniejsza książka jest rezultatem indywidualnego grantu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego *Małżeństwo: początki i koniec* (NN114 335040), realizowanego w latach 2011-2013 w Katedrze Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego UŁ. Praca ta bez wspomnianego powyżej wsparcia miałaby zapewne inny, bardziej ograniczony charakter. Grant MNiSW umożliwił bowiem przeprowadzenie badania osób planujących zawarcie związku małżeńskiego. Zaangażowanym w to badanie pracownikom Urzędów Stanu Cywil-

nego w Łodzi-Widzewie, Łasku i Koluszkach chciałbym podziękować za nieocenioną pomoc, bez której nie byłoby możliwości pozyskania potrzebnych danych.

Niniejsza praca jest próbą podsumowania wątków badawczych, jakie podejmowałem w ostatnich latach, stąd też – przygotowując ją – wykorzystałem po uzupełnieniu i aktualizacji szereg cząstkowych opracowań publikowanych w ostatnich latach¹. Zainteresowanie się tematyką początku i końca małżeństwa wynika z głębokiego przekonania, iż jest to najbardziej zaniedbana badawczo sfera zachowań demograficznych, która nie doczekała się w ostatnich 3 dekadach żadnego większego opracowania, choćby o charakterze monografii odnoszącej się do jednego z analizowanych w niniejszej pracy zagadnień cząstkowych.

¹ *Małżeństwa wyznaniowe w Polsce w latach 1998-2007*, „Wiadomości Statystyczne”, 2010, nr 6; *Bilans małżeństw w powojennej Polsce*, „Wiadomości Statystyczne”, 2010, nr 9, 26-36; *Małżeństwa powtórne w powojennej Polsce*, „Wiadomości Statystyczne”, 2011, nr 4; *Wpływ kryzysów na zachowania demograficzne*, „Wiadomości Statystyczne”, 2012, nr 4; *Różnica wieku nowożeńców w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne”, 2012, nr 6.

ROZDZIAŁ PIERWSZY

SPOŁECZNO-EKONOMICZNY KONTEKST ZMIAN INSTYTUCJI MAŁŻEŃSTWA W POWOJENNEJ POLSCIE

1.1. Zmiany funkcji i form intymnych związków między dwojgiem dorosłych

Małżeństwo to związek różnie definiowany. W dalekiej przeszłości podkreślano ważność wspólnoty „stołu i łoża”, w XX wieku zdecydowanie większą rolę przypisywano uczuciom jako bazie, na której formowany jest intymna, długotrwała relacja łącząca małżonków.

Mówiąc o zmianach form i funkcji intymnych związków między dwojgiem osób, wyjść należy od stwierdzenia, iż takie relacje mieć mogą trojaki charakter: 1) incydentalnie występujących kontaktów; 2) stałych, aczkolwiek niesformalizowanych relacji; 3) związków sformalizowanych – małżeństw. O ile społeczeństwa tradycyjne w przypadku występowania intymnych kontaktów – utożsamianych z kontaktem cielesnym – wymagały uprzedniego sformalizowania relacji, o tyle współcześnie jesteśmy świadkami wyraźnego rozluźnienia podejścia do tej kwestii. Pierwszoplanowym, kluczowym czynnikiem, determinującym przemiany demograficznego oblicza małżeństwa i rodziny jest „pęd ku wolności”. Długookresowe zmiany w zakresie zachowań matrymonialnych, czy szerzej zachowań demograficznych¹, opisać można bowiem – poprzez odwołanie się do narracji „wyzwoleńczej” – jako uwalnianie się kolejno od wpływu: 1) środowiska naturalnego, 2) środowiska społecznego i 3) dziedzictwa genetycznego. Spróbujmy zatem w pierwszej kolejności zrozumieć szerszy kontekst zachodzących zmian w sferze intymnych relacji między dwojgiem dorosłych.

¹ Zachowanie demograficzne to ogół reakcji osobnika wywołanych czynnikami zewnętrznymi (sytuacja) bądź wewnętrznymi (potrzeby, zamiary, aspiracje), odnoszących się do wyboru realizowanej strategii: doboru partnera, miejsca zamieszkiwania oraz strategii reprodukcyjnej i zdrowotnej. Są to zatem rzeczywiście występujące reakcje, przy założeniu, iż są to reakcje świadome.

„Uwalnianie się” spod wpływu środowiska naturalnego wystąpiło dzięki poprawie stanu odżywienia i ograniczeniu chorób zakaźnych i pasożytniczych, kiedy wyeliminowana została przedwcześnie umieralność. Etap ten utożsamiać można z przejściem demograficznym, czyli zmianą trybu reprodukcji ludności od reprodukcji prostej (tj. zapewniającej w długim okresie utrzymywanie się liczby ludności na niezmiennych poziomach) w warunkach wysokiej rozrodczości i wysokiej umieralności przez etap reprodukcji rozszerzonej (wzrost liczby ludności) dzięki szybszemu obniżaniu się natężenia zgonów niż natężenia urodzeń, do ponownego osiągnięcia reprodukcji prostej, tym razem w warunkach niskiej umieralności i niskiej rozrodczości [Okólski, 1990]. Rezultatem takich zmian była standaryzacja przebiegu karier rodzinnych, w sytuacji gdy umieralność w drastyczny sposób nie modyfikowała już kulturowo pożądanego trajektorii życia małżeńsko-rodzinnego. Wzorzec nakazujący jak najwcześniejsze zawarcie związku małżeńskiego i posiadanie jak największej liczby dzieci mógł być zatem w pełni realizowany, zaś przypadki owdowienia lub śmierci potomstwa zostały znacząco ograniczone. Jednocześnie wskutek zapanowania nad rozrodczością wyraźnie zmniejszyła się liczba wydawanego na świat potomstwa, a tym samym i wielkość typowej rodziny nuklearnej. Etap ten we współczesnej Polsce jest zakończony, w przeciwieństwie do dwóch następujących „fal wyzwoleniczych”.

Drugi etap, uwalnianie się spod wpływu środowiska społecznego – który w dużym stopniu identyfikować można z tzw. drugim przejściem demograficznym – związany jest z wzrastającą destandaryzacją form życia rodzinnego, zwiększaniem się ich różnorodności, co wynika z rozszerzającego się spektrum możliwości życia rodzinnego. Wolność od środowiska społecznego związana jest z przemianami sfery normatywnej, dla których wygodną drogą opisu jest odwołanie się do narracji bazującej na przekonaniu o występowaniu sekularnych tendencji równościowych [Żarnowski, 2005]. Tendencje te – zauważalne od dawna w życiu społecznym – w pewnym momencie przeniosły się również na poziom rodziny, zgodnie z zasadą, iż jeśli rodzina ma przygotować do życia poza nią, to musi odtwarzać większość reguł kierujących życiem społecznym [Jabłoński, Ostasz, 2001: 85]. W takim przypadku zauważyć można w trakcie ostatniej ćwierci tysiąclecia na terenie Europy wyraźne fale „równościowe”, uznające prawa obywatelskie różnych grup, fale związane kolejno z uznaniem równości ludzi wobec prawa stanowionego (cywilnego, karnego), wobec wszelkich instytucji państwa (np. uzyskanie prawa wyborczego niezależnie od statusu majątkowego), prawo do wolności wyznania (w tym i do otwartego deklaratywnego ateizmu), równości szans społecznych (równy dostęp do oświaty, opieki zdrowotnej i zabezpieczenia społecznego), w następstwie przemyślenia terminu „człowiek – ludzie” nadanie tych samych praw przedstawicielom obu płci, dostrzeżenie praw dziecka (począwszy od uznania pełnej niezależności dorosłych dzieci od swych rodziców), eliminację nierówności związanych z przynależnością rasową i etniczną (walka z rasizmem i nacjonalizmem), prawo do godnego życia (uznanie praw socjalnych obywateli danego państwa), wreszcie w ostatnich latach nacisk kładziony jest na równe prawa

jednostek niezależnie od wieku (walka z ageizmem) i orientacji seksualnej (zwalczanie homofobii).

Z powyższej listy najważniejsze z punktu przemian małżeństwa i rodziny są:

rozwój praw kobiet – poprzez uznanie równości płci erozji uległo podporządkowanie żony „głowie rodziny”, zaakceptowano prawo kobiet do wyboru swej drogi życiowej, a tym samym do wyboru przebiegu kariery rodzinnej, umożliwiono większości kobiet niezależność materialną dzięki samodzielnemu wykonywaniu pracy; procesy te są kluczowe z uwagi na to, iż to właśnie od decyzji kobiety o używaniu bądź nieużywaniu środków kontroli urodzeń zależy poczęcie i urodzenie dziecka, najważniejszego wciąż powodu skłaniającego do zawarcia związku;

rozwój praw dziecka – prowadzący do odejścia od postrzegania dzieci jako „małych dorosłych” na rzecz percepcji dzieciństwa jako okresu życia nastawionego na rozniecającą zainteresowanie światem zabawę i na zdobywanie wiedzy i umiejętności przydatnych w dorosłym życiu; jednocześnie ułatwiający rozluźnienie zależności dorosłego dziecka od swych rodziców (w czym pomogło również późniejsze wprowadzenie praw socjalnych);

rozwój praw mniejszości seksualnych – prowadzący do zalegalizowania w ostatnich latach w szeregu państw związków osób tej samej płci, a tym samym zwiększający różnorodność współcześnie występujących form życia rodzinnego [Szukalski, 2012a].

Uwolnienie się od środowiska społecznego jest rezultatem wystąpienia przede wszystkim 4 czynników:

1) rozwoju zabezpieczenia społecznego – zmniejsza się w efekcie znaczenie tradycyjnych „ubezpieczycieli” – rodziny, przyjaciół, jak i ich wpływ na zachowania jednostki, zwłaszcza możliwość kontroli tych zachowań;

2) wejściu na rynek pracy kobiet – co zmniejsza atrakcyjność dla kobiet małżeństwa wskutek zaniku, a przynajmniej osłabienia, ekonomicznych bodźców do zawarcia formalnego związku; jednocześnie – ponieważ kobiety znajdują zatrudnienie głównie w sektorze usług – wzrost możliwości zakupu usług na rynku zmniejsza atrakcyjność instytucji małżeństwa dla mężczyzn (tzw. erozja specyficznego ze względu na płeć kapitału wnoszonego do małżeństwa [Becker, 1990]);

3) wprowadzenie efektywnych metod kontroli urodzeń – co całkowicie niszczy osadzoną w tradycji sekwencję małżeństwo-seks-prokreacja (mówiącą o kolejności aprobowanych zachowań), a jednocześnie umożliwia godzenie udanej pogoni za realizacją hedonistycznych dążeń z niską lub bardzo niską dzietnością;

4) rozwój komunikacji, łączności, mass-mediów – prowadzący do upowszechniania się jednolitego systemu wartości, do często bezrefleksyjnej westernizacji², z reguły prowadzącej do promocji stylu życia sprzecznego z tradycyjnym.

² Westernizacja to przyjmowanie bez zmian lub adoptowanie z niewielkimi modyfikacjami typowych dla kultury Zachodu norm i sposobów postępowania w różnych sferach życia. Przyjmowanie obcych wytworów kulturowych zawsze wiąże się z przekształcaniem